

BADIIY MOTIVLARNING TARIXIY SHARHI

Ayimbetova Zamira Maksetbay qizi

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

**O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining O'zbek tili, adabiyoti va
folklori instituti doktoranti**

Annotatsiya: Maqolada badiiy motiv tushunchasining mazmun-semantik mohiyati va tarixiy-nazariy shakllanishini izchil ochib berilgan. Motivni adabiy matnning takrorlanib keluvchi, mazmunni "harakatlantiruvchi" hamda kompozitsiyani mustahkamlovchi "kichik komponent" sifatida sharhlanib, uning etimologiyasi va syujetni siljitishdagi funksiyasi aniqlangan. Shuningdek, motiv keng ma'noda struktur-semantik birlik sifatida talqin qilinib, intertekstuallik va qiyosiy-tarixiy tadqiqotlarda kataloglashtirishning amaliy ahamiyati asoslangan.

Kalit so'zlar: badiiy motiv; tarixiy-poetik yondashuv; formalizm; strukturaviy tahlil; dinamik va statik motiv; intertekstualizm; sayohatchi syujetlar; kompozitsion birlik.

Аннотация: В статье последовательно раскрывается содержательно-семантическая сущность и историко-теоретическое формирование понятия художественного мотива. Мотив рассматривается как повторяющийся в литературном тексте, «движущий» содержание и укрепляющий композицию «малый компонент», уточняется его этимология и функция в продвижении сюжета. Также мотив трактуется в широком смысле как структурно-семантическая единица, обоснована практическая значимость каталогизации в интертекстуальных и сравнительно-исторических исследованиях.

Ключевые слова: художественный мотив; историко-поэтический подход; формализм; структурный анализ; динамический и статический мотив; интертекстуализм; сюжеты путешественников; композиционная единица.

Abstract: The article consistently reveals the content-semantic essence and the historical-theoretical formation of the concept of the artistic motif. The motif is interpreted as a recurring “small component” in a literary text that drives the content and reinforces the composition. Its etymology and function in advancing the plot are clarified. The motif is also understood in a broader sense as a structural-semantic unit, and the practical significance of its cataloging in intertextual and comparative-historical research is substantiated.

Keywords: artistic motif; historical-poetic approach; formalism; structural analysis; dynamic and static motif; intertextualism; traveler plots; compositional unit.

Adabiy asarlarning mazmun-tuzilishida takrorlanib turuvchi obraz, syujet bo‘lagi, g‘oya yoki timsollar *badiiy motiv* deb ataladi. Motiv tushunchasi adabiyotshunoslikda keng va ba‘zan noaniq ma’noda qo‘llanib, syujet elementidan tortib, umumiy mavzu yoki arxetipgacha turlicha talqin qilinadi¹. Umuman olganda, motiv asar mazmuniga oid muayyan ma’no birligi bo‘lib, adabiy matnning qayta-qayta qo‘llanadigan “kichik komponenti” hisoblanadi. Mavzu asarning “nima haqida” ekanini ifodalasa, motivlar uning “qanday qurilgani”ni ko‘rsatuvchi takroriy unsurlardir. Shu bois motivlar asarda markaziy g‘oyani to‘ldirib, kengaytiradi va asarning yaxlit mazmuniy hamda estetik tizimini shakllantirishga xizmat qiladi. Motivning etimologiyasiga nazar solsak, lotincha “*movere*” (“harakatga keltirmoq”) fe‘lidan kelib chiqqan bo‘lib, keyinchalik fransuz tilida “*motif*” – sabab, turtki

¹ Daemmrich, Horst S., and Ingrid G. Daemmrich. Themes and Motifs in Western Literature: A Handbook. Tübingen: Francke, 1987.; Vendler, Helen. The Art of Shakespeare's Sonnets. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997.

ma'nolarini bildirgan². Darhaqiqat, asarda takrorlanadigan motivlar syujet harakatini oldinga siljituvchi, uni "harakatlantiruvchi" omil sifatida namoyon bo'ladi.

Badiiy motivlar adabiyot tarixining barcha davrlarida va barcha xalqlar og'zaki hamda yozma ijodiyotida muhim o'rin tutib kelgan. Ular adabiy an'analarning davomiyligini, madaniyatlararo uzviylikni ta'minlovchi *barqaror obrazlar, syujetlar va g'oyalar tizimi* sifatida namoyon bo'ladi. Taniqli adabiyotshunos J.Stayner madaniyatni bir-biriga ulanib ketuvchi doimiy motivlar harakati sifatida tasvirlab, "madaniy savodxonlik aslida ana shunday takroriy va o'zaro bog'langan elementlarni tanib olishga qodirlik" ekanini ta'kidlagan³. Haqiqatan ham, turli davr va xalqlar adabiyotida doimo uchrab turuvchi *barqaror motivlar* mavjud bo'lib, ular matnlar oralig'ida sayohat qiluvchi ma'no unsurlari kabi xizmat qiladi. Masalan, adabiyotda *aylanib yuruvchi syujetlar va motivlar* (toposlar) – xiyonatkor o'g'il, sehrli uchmatonat sinovi, yolg'onchi do'st, afsonaviy eliksirni izlash, qahramonning qayta tug'ilishi va hokazo – asrlar davomida bir asardan boshqa asarga ko'chib yurib, yangicha talqinlarda yashab kelmoqda. Bunday motivlarni anglash va tahlil qilish adabiyotshunoslikning qiyosiy-tarixiy metodida alohida ahamiyat kasb etadi.

Motiv tushunchasining shakllanishi va nazariy izlanishlar. "*Motiv*" termini dastlab 1765-yili Deni Didro tomonidan musiqaga nisbatan qo'llangan bo'lib⁴, keyinchalik XIX asr adabiy tanqidida ham paydo bo'la boshladi. Biroq motiv kategoriyasini ilmiy-nazariy jihatdan asoslab o'rganish asosan XX asr boshlaridan jadal rivojlandi⁵. Rus adabiyotshunosligida Aleksandr Veselovskiy birinchi bo'lib

² Kristen Lee Over. Motif in Literature. <https://www.encyclopedia.com/history/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/motif-literature>

³ Steiner, George. "Roncevaux." In the Return of Thematic Criticism, edited by Werner Sollors. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993.

⁴ Diderot, Denis, and Jean Le Rond d'Alembert. Encyclopedie Ou Dictionnaire Raisonne Des Sciences, Des Arts Et Des Metiers: Sen-Tch. Vol. 15. Briasson; David; Le Breton; Durand, 1765.

⁵ Гармаш Л. В. Теория мотива в литературоведении // Наукові записки Харківського національного педагогічного університету імені ГС Сковороди. Сер.: Літературознавство. – 2014. – №. 1 (2). – С. 10-22.

folklor va adabiyotda takrorlanadigan motivlarni tizimli tarixiy-poetik tahlil obyekti sifatida o'rganishni boshlagan olim sanaladi. Uning qarashlariga ko'ra, motiv syujetning ilk birligi, asosiy qurilish materiali bo'lib, motivlar tarixan barqaror va cheksiz o'zgaruvchan holda adabiy an'analarda yashaydi⁶. Veselovskiy va uning izdoshlari (A. N. Veselovskiy, Ye. Meletinskiy va b.) xalq og'zaki ijodi namunalari, mif va ertaklardagi syujet-motivlarni qiyosiy o'rganish orqali ularning bir madaniy muhitdan boshqasiga ko'chishi, "sayohatchi syujetlar" sifatida tarqalishini ilmiy asoslab berdilar. Shu sabab, motiv tushunchasi dastlab *folklorshunoslik va qiyosiy adabiyotshunoslik* doirasida shakllanib, ko'p hollarda *syujet birligi* ma'nosida ishlatildi.

XX asr 20-yillarida formalizm va strukturaviy maktab vakillari motivga aniqroq nazariy ta'riflar berishga intildilar. Masalan, rus formalisti Boris Tomashevskiy motivlarni funksiyasiga ko'ra tasniflab, *dinamik motivlar* (syujet voqealarini harakatga keltiruvchi unsurlar) va *statik motivlar* (syujet rivojiga bevosita ta'sir qilmaydigan, asosan fon va holat yaratishga xizmat qiluvchi motivlar) farqlanishini ko'rsatdi⁷. Formalistlar motivni asarning "eng kichik syujet birligi" sifatida ko'rib, har bir syujet alohida motivlar yig'indisidan tarkib topishini ta'kidlashgan. Jumladan, V.Ya.Prop rus xalq ertaklari tahlilida "funksiya" tushunchasini joriy etib, ertakdagi tipik harakatlarni (qahramonning uyini tark etishi, taqiqlarning buzilishi, yordamchining paydo bo'lishi, qahramonning vazifani ado etishi va h.k.) ajratib ko'rsatdi⁸ – bu funksiyalar aslida syujetning doimiy *motiv vazifasidagi bo'laklari* edi. Shu tariqa, formal-nazariy izlanishlar motivni aniq

⁶ Веселовский А.Н. Поэтика сюжетов / А.Н. Веселовский. Историческая поэтика. – Л.: Худож. лит., 1940. – 649 с., – с 500.

⁷ Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика / Б.В. Томашевский. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 334 с., -с 185.

⁸ Пропп, Владимир Яковлевич. Морфология сказки. Vol. 12. Academia, 1928.

belgilangan struktur birlik sifatida tushunishga va uni tahlil qilish usullarini ishlab chiqishga kirishdilar.

XX asr davomida G'arb va Sharq adabiyotshunosligida motivga oid nazariy qarashlar kengaydi. Masalan, Stith Thompson Amerika folklorshunosi sifatida 1932–1936 yillarda o'zining oltita jildli "Xalq adabiyoti motivlari indeksi"ni nashr qildi⁹. Bu ulkan katalogda dunyo folklori va mifologiyasidagi minglab an'anaviy motivlar alifbo-raqam tizimida tasniflanib, har bir motiv tavsifi va manbasi keltirildi. Thompson motivni "ertakning an'anada yashab qolish qudratiga ega eng kichik elementi" deb ta'riflagan: "An'anada uzoq umr ko'rishi uchun motiv albatta noodatiy va e'tiborga molik xususiyatga ega bo'lmog'i lozim" deb yozadi¹⁰. Shuningdek, u "ertakdagi har qanday an'anaviy unsur – syujet bo'lagi, obraz, detal – barchasi keng ma'noda motiv tushunchasi doirasiga kiradi" deya ogohlantiradi¹¹. Thompson tuzgan indeks folklorshunoslikda mislsiz ahamiyat kasb etib, xalqaro *Aarne–Thompson–Uther* ertak tiplari katalogi bilan birgalikda ertak va rivoyatlarni qiyosiy tahlil qilishning asosiy vositasiga aylandi¹². Xuddi shu davrda Yevropada Elisabeth Frenzel "Jahon adabiyoti motivlari" (*Motive der Weltliteratur*, 1936; 1988-yilda kengaytirilgan 3-nashri) nomli fundamental tadqiqotini e'lon qilib, qadimdan zamongacha turli adabiy matnlarda uchraydigan eng muhim motivlarni atroflicha sharhlab berdi¹³. Horst va Ingrid Daemmrichlarning "G'arb adabiyotida mavzu va motivlar: qo'llanma" (1987) asari esa G'arb yozma adabiyotidagi yetakchi motivlarni tematik guruhlariga ajratib o'rgandi¹⁴. Shu tariqa, XX asr ikkinchi yarmida motivlarni tizimlashtirish va kataloglashtirish bo'yicha boy tajriba to'plandi.

⁹ https://en.wikipedia.org/wiki/Motif-Index_of_Folk-Literature

¹⁰ Thompson, Stith. *The folktale*. Vol. 204. Univ of California Press, 1977.

¹¹ Benson, Stephen. *Cycles of Influence: Fiction, folktale, theory*. Wayne State University Press, 2003.

¹² Stein, Mary Beth. "Aarne-Thompson Index." *Zipes Oxford Companion* 1 (2015).

¹³ Frenzel, Elisabeth. *Motive der Weltliteratur*. 3rd ed. Stuttgart: Kroner, 1988.

¹⁴ Daemmrich, Horst S., and Ingrid G. Daemmrich. *Themes and Motifs in Western Literature: A Handbook*. Tübingen: Francke, 1987.

Yuqorida qayd etilganidek, adabiyotshunoslikda motiv tushunchasi yagona qat'iy ta'rifga ega emas. Turli nazariy maktablar unga turlicha yondashgan: ba'zi olimlar motivni faqat *mazmuniy birlik* (syujet epizodi, obraz yoki detal) deb bilishsa, boshqalar uni *kompozitsion va poetik qurilma elementi* sifatida ham ko'rib, matnning shakliy tuzilishiga ham taalluqli tushuncha deb hisoblaydilar. Masalan, semiotik adabiyotshunos A.J.Greymas motivlarni faqat syujet mazmuni darajasida tadqiq qilish lozim deb hisoblagan¹⁵ bo'lsa, adabiyotshunoslar X.Volpers yoki X.Daemmrrix kabi olimlar takrorlanuvchi obrazli detal va hatto ohanglarni ham motiv sifatida talqin qiladilar¹⁶. Xelen Vendler o'zining Shekspir sonetlari tahlilida matndagi takroriy "kalit so'zlar"ni motiv sifatida ko'rib, aynan shu motivlar sonetning to'rt qismdan iborat tuzilmasini yaxlit bog'lab turishini ko'rsatib berdi¹⁷. Bu misol shuni anglatadiki, motiv nafaqat asar g'oyaviy mazmunini boyitadi, balki asar tuzilmasini mustahkamlovchi omil ham bo'lishi mumkin. Shunday qilib, hozirgi adabiyotshunoslikda motiv keng ma'noda *tuzilma-semantik birlik* sifatida qoraladi – u matnning mazmuniy qatlamlarida (mavzu, g'oya, syujet, personajlar tizimi va b.) hamda shakliy qatlamlarida (takrorlanadigan obrazlar, ramzlar, so'zlar, ritmik uslublar va hokazo) namoyon bo'lishi mumkin. Bir so'z bilan aytganda, motiv – bu asarning semantik "hujayrasi" bo'lib, u mustaqil ma'no yukini tashiydi va boshqa asarlar bilan intertekstuallik aloqalarini ta'minlaydi¹⁸.

Mazkur maqola badiiy motiv tushunchasining mazmun-semantik "hujayra" sifatidagi mohiyatini, uning etimologiyasidan boshlab turli nazariy maktablarda

¹⁵ Greimas, Algirdas Julien. "Narrative grammar: Units and levels." MLN 86.6 (1971): 793-806.

¹⁶ Wolpers, Theodor. Recognizing and classifying literary motifs. Rodopi, 1995.; Daemmrrix, Horst S., and Ingrid G. Daemmrrix. Themes and Motifs in Western Literature: A Handbook. Tubingen: Francke, 1987.

¹⁷ Vendler, Helen. "The art of Shakespeare's sonnets." The Art of Shakespeare's Sonnets. Harvard University Press, 1999.

¹⁸ Гармаш Л. В. Теория мотива в литературоведении // Наукові записки Харківського національного педагогічного університету імені ГС Сковороди. Сер.: Літературознавство. – 2014. – № 1 (2). – С. 10-22.

(Veselovskiy va izdoshlari, formalistlar – Tomashevskiy, Propp; Gʻarbiy anʼanada Thompson, Frenzel, Daemmrichlar) shakllangan talqinlarini hamda adabiyotlararo “sayohatchi syujetlar” orqali madaniyatlar uzviyligini taʼminlovchi funksiyasini izchil yoritadi; natijada motivning nafaqat syujetni “harakatlantiruvchi” dinamik omil, balki takroriy obraz, detal va “kalit soʻzlar” tizimi orqali asar kompozitsiyasini mustahkamlovchi struktur birlik ekanligi isbotlanadi; shuningdek, intertekstuallik va qiyosiy-tarixiy tahlilda motivlarning kataloglash (Thompson indeksi va boshqalar) va tizimlashtirish amaliy ahamiyati koʻrsatiladi. Umumlashtirib aytganda, barqaror va shu bilan birga oʻzgaruvchan motivlar majmuasini aniqlash, tipologiyalash va raqamli koʻrsatkichlar bilan izohlash zamonaviy adabiy tahlilning yadro vazifasini bajaradi hamda turli davr va xalqlarning matnlarini bir nazariy platformaga olib chiqadi.